

Gábor Sámuel (1985) filológus, főbb érdeklődési területei: antik görög irodalom, filozófia és képzőművészet.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Képpontok és idősíkok. Festészeti tradíciók határhelyzetben (2013/3).

Pausanias

„Megalopolis-élménye”

Múltkutató és romtapasztalat

Gábor Sámuel

„[...] Egyes városi romok esetében [...] a sajátos benyomásunk támad, hogy bár a művet, amelyet egykor emberek alkottak, ugyan nem az emberek rombolják le – ezt sokkal inkább a természet teszi –, de mégis az emberek azok, akik hagyják, hogy elpusztuljon. Ezt, vagyis hogy az ember a történelemnek szabad utat enged, az ember eszméje felől nézve pozitív passzivitásnak nevezhetjük. Az ember ezáltal tettestársává válik a természetnek, illetve a természet egy olyan hatóerejének, amely saját emberi lényegével ellentétes. Ez az ellentmondás a lakott romot megfosztja az érzéki és érzék feletti egyensúlytól, amely az elhagyatott rom esetében a lét ellentétes tendenciái [ti. a nyersanyagot formáló emberi erő, és a megformált anyagot a maga eredeti állapotába visszajuttató természeti erő] között kialakul, és ez hozza létre azt a problematikus, nyugtalanító, gyakran elviselhetetlen érzést, amellyel ezekre az életből kihullott helyekre mint élő környezetre tekintünk.”

Georg Simmel: *A rom*¹

Romokat nézni

Ha Stendhal egykor azt mondta a Colosseumról, hogy az az ő idejében, leomolva szebb, mint annak idején, amfiteátrum korában volt,² akkor ez nemcsak arra az esztétikai többletre mutat rá, amelyre valamely épület lerombolása vagy leomlása által szert tehet. Hanem arra a 18. században és a romantikában gyökeredző, de részben a mai napig élő hagyományra is, amely a romokra mint *szép* dolgokra akar tekinteni. Hogy a romok *mint romok* szépek lehetnek, ez a szellemtörténetben viszonylag új gondolat, és nyilvánvalóan a lehető legszorosabban függ az esztétika mint fogalom és mint diszciplína születésétől a 18. század végén. A romok *mint romok* csak akkor lehetnek szépek, ha a szépség, az esztétikum, illetve az esztétikai ítélet a tárgy minden más aspektusától függetlenül létezik. Így a néző egy immár funkció nélküli, de valamilyen korábbi, visszahozhatatlanul eltűnt világra számtalan módon utaló épület múltbeliségétől el tud vonatkoztatni, hogy azt „az emberi művet”, amely *hic et nunc* előtte áll, „mint a természet alkotását”³ szemlélje.

Ez az „esztétikai” nézőpont azonban – amely talán kézenfekvő az esztéta vagy a filozófus, de nehezen értelmezhető a művészettörténet, és irreleváns a régészet számára – semmiképp nem a romok befogadásának valamiféle kitüntetett, elsődleges lehetősége. Ha pedig az „esztétikai megkülönböztetést”, a tárgyak életbeli összefüggéseitől elvonatkoztató *tisztán* esztétikai befogadás elsőségét elvetjük, akkor a romot vissza kell helyeznünk az őt magába foglaló világ és történelem kontextusába. Ekkor a romokat nem erdei tisztáson, pásztorok között, a parkban vagy tájképeken, hanem a föld alatt, új épületekbe beépítve, a puszta közepén, vagy éppen a szomszédos utcában találjuk. Ilyenkor a rom jelenbeli formája, környezete, valamint történetéről való ismereteink együtt határozzák meg, hogy miként tekintünk rá: épületnek vagy romnak, teljesnek vagy csonkának, szépnek vagy csúnyának, érdekesnek vagy érdektelennek, vonzónak vagy éppen ijesztőnek találjuk.

Az alábbiakban Pausanias *Görögország leírása* című művének Megalopolisról szóló részét abból a szempontból vizsgálom, hogy mit árul el a szerzőnek a császárkori Megalopolisszal való találkozásáról. Pausanias „Megalopolis-élménye” az áttekintés

végére inkább tipikusnak, mintsem kivételesnek fog mutatkozni. Azonban az, hogy egy számunkra köznapinak tűnő élmény ebben az esetben a *Görögország leírásában* meg van örökítve, talán mégis elmond valamit nemcsak a Kr. u. 2. század végi Megalopolisról, hanem arról is, hogy a romok hogyan, milyen közvetítéssel és feltételek mellett hatnak az emberre, esetenként még egy olyan korban is, amikor a romok csodálata korántsem evidens turisztikai rutin.

Pausanias a világ mulandóságáról

A Megalopolisról szóló rész nem elsősorban (ép vagy romos) épületeivel tűnik ki a *Görögország leírása* számtalan városleírása közül. Hanem azzal, amit már a leírás végén, mint Megalopolis sorsából következő tanulságot, Pausanias megfogalmaz. A mondat a következőképp hangzik:

Ha Megalé Polissnak, noha az árkádiaiak a lehető legnagyobb lelkesedéssel és a görögök legnagyobb reményességére alapították, mára minden pompája és egykori boldog élete (eudaimonia) elveszett, és a mi időnkben nagyrészt már csak rom, azon én egyáltalán nem csodálkozom; hiszen jól tudom, hogy az isten (daimonion) mindig valami újat akar alkotni, és hogy a szerencse (tyché) mindent, legyen az erős vagy gyenge, legyen az keletkezőben vagy épp pusztulóban, kifordít magából és kérielhetetlen szükségszerűséggel irányít, amerre éppen akar.

VIII. 33, 1

A gondolat nem különösebben eredeti. Minden elmúlik, elillan, az ember nem ura saját sorsának – ezt sokan és sokszor megfogalmazták már az ókorban, és azóta is. Ugyanakkor minden megfogalmazás valamilyen módon egyedi, hiszen a mulandóságról is sokféle kontextusban és sokféle értelemben lehet beszélni. Amikor a második világháború alatt a náci Németországban, a frontra küldött katonáknak szólt a rádióból, hogy „es geht alles vorüber, es geht alles vorbei / auf jeden Dezember folgt wieder ein Mai” („minden elmúlik egyszer, minden végébe ér, / és minden december új májust ígér”), akkor ez a háborús megpróbáltatások, az éppen aktuális bajok elmúlását és a békeidők visszatértét, sőt Németország eljövendő háborús győzelmét is sugallta; az emberi dolgok mulandósága, amit a dal az érzelmek (a hű szerelem) állandóságával is szembeállít,⁴ az adott szituációban biztatássá vált.⁵ Amikor viszont Salamon a *Prédikátor* könyvében azt mondja, hogy „mindenik [az emberek és az állatok] a porból való, és mindenik porrá lesz”,⁶ akkor a világról mint Isten alkotásáról beszél, amelyben az egyes embernek csak rendkívül korlátozott, és saját maga által be nem látható szerep jut; és ebből itt az következik, hogy az embernek saját magát a világban elhelyeznie, a világ egészéhez való viszonyában megértenie lehetetlen, így nem marad számára más, mint hogy élje az életét, a többit pedig bizza Istenre.⁷

Pausanias megfogalmazása jellemző az ókori görög gondolkodásra, és nagyon is rímel néhány más szerzőnek a városok pusztulásáról szóló mondataira.⁸ Ezek felől nézve a mondat nem is annyira Megalopolisról szól, mint inkább egy ókori történetírói toposz újabb variációja. Legközelebb talán – az egyébként is sok szempontból Pausanias szellemi mintaképé-

nek mondható⁹ – Hérodotos egy mondatához áll, amely még *A görög-perzsa háború* bevezetőjében, az egész mű intencióit és szerkezetét bemutató részben olvasható (I. 5):

[Kroisos tetteinek elbeszélése után] folytatom az elbeszélést, és az emberek kisebb és nagyobb városait egyaránt sorra veszem. Mert sok város, amely régen nagy volt, mostanra kicsivé lett, amelyek pedig az én időmben nagyok, korábban voltak kicsik. Mivel tehát tudom, hogy az emberi boldogság (eudaimonia) soha nem marad meg ugyanott, mindkettőről [a kicsikről és a nagyokról] ugyanúgy meg fogok emlékezni.

A két szöveghely közt evidens hasonlóságok vannak.¹⁰ Hérodotos és Pausanias is a városok sorsának forgandóságáról beszél. És a *forgandóságot* mindkettejükénél komolyan kell venni. A hely másik két közeli párhuzama esetében, Thukydidesnél és Lukianosnál (ahogy alapvetően a modern mulandóság-gondolatban is), a pusztulás a hangsúlyos: előbb-utóbb minden felbomlik, meghal, elpusztul. Hérodotos és Pausanias ezzel szemben a pusztulásnak és a fölemelkedésnek egyforma jelentőséget és realitást tulajdonít. Amelyik város egykor nagy volt és hatalmas, az később elveszíti hatalmát, amelyik viszont kicsi volt és gyenge, az idővel erőssé és nagygyá válhat. Hérodotosnál ez a szimmetria szemmel látható, Pausanias esetében pedig a példákban válik világossá. Mykéné, Ninive és Babilón semmivé lett, az argosi Thébai jelentéktelenné zsugorodott, az egyiptomi Thébai, Orchomenos és Délos teljesen elszegényedett (VIII. 33, 2).¹¹ Ezzel szemben Alexandria és Antiocheia, „melyeket csak a minap alapítottak, ennyire hatalmas és gazdag városokká fejlődtek, mert kedvezett nekik a szerencse (tyché)” (VIII. 33, 3).

A városok sorsát másfelől mindketten rögtön, szinte automatikusan összekapcsolják az *eudaimonia* (az emberi jólét és/vagy boldogság) kérdésével is. Pausanias számára, úgy tűnik, evidens, hogy az egykori, díszes és nagy reményekkel épült Megalopolis egyúttal boldog (*eudaimón*) is volt, és Hérodotos mondata az emberi boldogság (*anthrópéie eudaimonia*) állandó változásáról, amelyet közvetlenül a városok nagyságáról és kicsinységéről szóló mondat után fűz, ugyanezt implikálja.

Az elpusztuló, vagy éppen felvirágzó város ezzel szinte rögtön az emberi élet metonímiájává is válik – a hérodotosi mondatok csirájában már magukban hordozzák a romnak a szükségképp véges emberi élet allegóriájaként való értelmezését is. Mint Hermés mondja Lukianosnál: „Mert a városok is meghalnak, mint az emberek, ó, révész, sőt – bármily hihetetlen – egész folyók is” (*Charón, avagy a vizsgálódók* 23).¹²

A két gondolat rokonsága mellett azonban az is feltűnő, hogy Pausanias mennyivel határozottabban nyilatkozik arról az erőről – vagy azokról az erőkről (itt *daimonion*, illetve *tyché*, máshol *daimón* is) –, amely a világot irányítja. Hérodotos is úgy gondolja, hogy az emberi történelem az istenek befolyása alatt áll, az emberek meglakolnak bűneikért, és Solón és Kroisos híres beszélgetésének is az egyik legfontosabb tanulsága, hogy az ember nem ura saját sorsának. De Hérodotosnál ez az isteni hatalom sosem tűnik önkényesnek, az isten nem saját kénye-kedve szerint alakítja az eseményeket. Pausanias mondatában viszont (bár jelen lehet a sors Homérostól és a görög tragédiákból ismert felfogása is, amelyben ez nem egyszerűen fölötte áll az emberi világnak, hanem éppen az eseményeknek

az emberek számára nem látható rendjét, összefüggésrendszerét jelenti),¹³ a *daimonion* hatalma abszolúttá válik, a földi és az isteni szféra, az irányító erő és az önmagát irányítani nem tudó emberi-természeti világ között áthidalhatatlannak látszó szakadék nyílik.¹⁴

A toposz tehát, ahogyan ez természetes is, megtartja alapvető struktúráját, ugyanakkor a kontextusból és a megfogalmazásból adódóan egyedi, új formában, új részletekkel kiegészülve jelenik meg. De Pausanias mondata nem *csak* egy toposz ismétlése, a városok és az élet közötti párhuzam az ő esetében nem csak metafora. A mulandóságról ő Megalopolis leírása után beszél, vagyis esetében a városok sorsának és az emberi élet ingatagságának gondolatát egy város és az ott látható romok látványa váltja ki. Mondatában egy metonímia működik, de a metonímia itt a látvány értelmezésének eszköze, amellyel a szöveg magára a Kr. u. 2. századi Megalopolisra reflektál.

Megalopolis és a görög történelem

Pausanias elmondja, hogy Megalopolist vagy Megalé Polist („nagy város”) Kr. e. 371 után alapították¹⁵ Árkádia déli, Lakóniához közel eső részén.¹⁶ A városalapítás oka a kis árkádiai városok állandó fenyegetettsége volt – a spártaiak ugyanis rendszeresen betörték a területre.¹⁷ Az új városba nemcsak telepeseket küldtek, hanem a környék kisebb városainak teljes lakosságát beköltöztették, vagyis egyfajta irányított városösszeesítés, *synoikismos* zajlott le, amelynek érdekében sok árkádiai kényszerült – esetenként akarata ellenére – elhagyni korábbi lakóhelyét (VIII. 27, 1–8). Megalé Polis felépítése így a környék korábbi településeinek pusztulását is jelentette, az alapításban részt vevő mintegy negyven kisebb város legtöbbje lakatlanná vált, néhány pedig Megalopolis része-

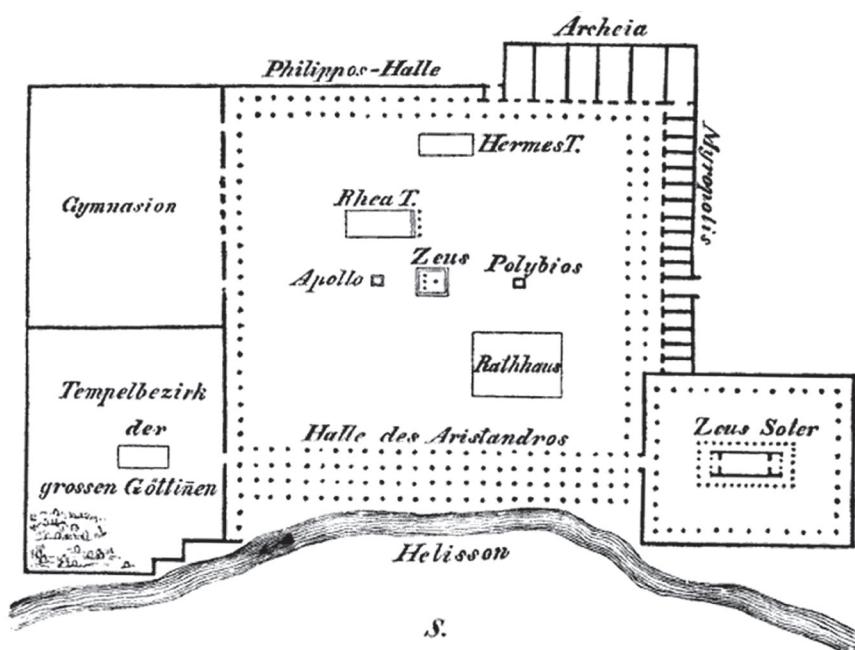
ként (mint *kómé*) működött tovább (Gortys, Dipoina, Thei-soa, Methydrion, Teuthis, Kallia, Helissón, lásd Pausanias VIII. 27, 7).

Pausanias a vidéken Megalopolis mellett mindössze három, az ő korában is létező várost említ: Pallantiont, amely sokáig maga is Megalopolishoz tartozott mint *kómé*, és csak évszázadokkal Megalopolis alapítása után, Antoninus Pius császárnak köszönhetően emelkedett várossá (VIII. 43, 1–3); Lykosyrát (VIII. 27, 6; 38, 1–11), amely az utolsó pillanatban sikeresen kihátrált a *synoikismos*ból; végül Aliphérát (VIII. 26, 5–6), amely – ki tudja, miért – nem is volt az alapítók között, és – noha innen is sokan átköltöztek Megalopolisba (VIII. 26, 5) – mindig is megmaradt városnak.

Megalopolis alapítása tehát – amely feltehetőleg az Árkádiai Szövetség létrehozásával is összekapcsolódott¹⁸ – egész Árkádia közös ügye. A közös érdek ráadásul ebben az esetben erélyesen felülírta az egyes városok autonómiáját: az új város felépítésekor olyan kisebb városokat ürítettek ki, amelyeket még Lykaónnak, az árkádiaiak ősatyjának a gyermekei alapítottak.¹⁹ Kis híján ugyanerre a sorsra jutott még Lykosyra, „a világ legősibb városa” (VIII. 38, 1) is, amelyet tehát éppen a „legfiatalabb görög város” kedvéért (VIII. 27, 1) hagyták volna el. Ahogy a leírás végighalad a vidéken, Pausanias ezek közül az elhagyott városok közül sokról külön is megemlékezik. A régi városoknak hol a romjai is már alig láthatók (pl. Nónakris vagy Krómoi, lásd VIII. 17, 6, illetve 34, 6), hol egy-egy szentély vagy szobor maradt csak fenn belőlük (pl. Zóitiában Artemis és Démétér, Peraitheióban Pán szentélye, lásd VIII. 35, 7, illetve 36, 7).²⁰ A *synoikismos* emléke, látható nyomai tehát még mintegy öt és fél évszázaddal később is jelen vannak.

A város története másfelől ennél tágabb történelmi kontextusba is kerül azzal, hogy már alapítását is a Spárta és Thébai közötti hatalmi versengés határozta meg. Megalopolist valamikor a Thébai hegemoniájának kezdetét jelentő Kr. e. 371-es leuktrai csata után építették föl, és Pausanias Epameinondas thébai hadvezért egyenesen Megalopolis alapítójának (*oikistés*) nevezi, mert ő bátorította az árkádiaiakat a városépítésre, amelyhez katonai támogatást is biztosított (VIII. 27, 2; 52, 4). Megalopolis így – a messénéiek háromszáz éves „száműzetésének” véget vető, szintén Epameinondas kezdeményezésére felépült Messénével együtt²¹ – Görögország utolsó, az Achaiai Szövetség Kr. e. 146-os vereségével lezáruló nagy korszakának is szimbóluma. Ugyanezt erősíti, ahogy Pausanias a megalopolisi politikusról, az Achaiai Szövetség hadvezéréről, Philopoiménról beszél, aki után már „nem termett derék embereket a görög föld” (VIII. 52, 1).

Pausanias történelmi összefoglalójának azonban talán legfeltűnőbb sajátossága, hogy nem jut el saját koráig, hanem kizárólag a korai történelemre fókuszál.²² Az elbeszélés az alapítástör-

1. kép. Megalopolis piactere a Helissón északi partján (E. Curtius rekonstrukciója)

ténet után mindössze további százötven évet ölel föl, és mindenekelőtt az ebben az időszakban működő megalopolisi vezetőkről (időnként *tyrannosok*ról), legfőképp pedig a Spártával folytatott háborúskodásról szól. A város sokáig sikeresen ellenállt a spártai támadásoknak (Akrotatosszal, majd Agisszal szemben: 27, 11; 27, 13–14), Kr. e. 223-ban azonban – már az Achaiai Szövetség tagjaként, amelyhez Kr. e. 235-ben csatlakozott – a fennálló szerződés ellenére (*en spondais*, 27, 15) a városra támadó III. Kleomenésszel szemben vereséget szenvedett. A lakók elmenekültek, „Kleomenés pedig a városban maradtakat megölte, a várost lerombolta és fölégette” (VIII. 27, 16, vö. Polybios II. 55;²³ II. 61–63; Plutarchos: *Philopoimén* 5; *Kleomenés* 23–26). Megalopolis pausaniaszi történelme ezzel véget is ér,²⁴ a történelmi összefoglalás így egy építés és egy pusztulás történetévé válik: egykor az arkádiaiak közös erőfeszítései nyomán, thébai segítséggel felépült a „nagy város”, amely azután Spárta, pontosabban egy spártai *tyrannos*,²⁵ III. Kleomenés áldozatává vált.²⁶

A pusztulásról szóló utolsó bekezdésben ugyanakkor Pausanias utal a város újraszervezésére is: „hogy a megalopolisiak később miként állították helyre saját városukat, és miket vittek végbe, miután visszatértek, azt majd a Philopoiménról szóló részben mutatom be” (27, 16).²⁷ A város történelmének ez a későbbi szakasza azonban már nem alkot olyanfajta egységet, mint az első százötven évé (az itt hivatkozott későbbi rész is sokkal inkább Philopoimén pályafutásáról, mint a megalopolisi eseményekről szól), ráadásul időben ezzel sem jutunk túl a Kr. e. 2. század első negyedén (Philopoimén Kr. e. 183-ig élt).²⁸ Az alapítást és a rákövetkező pusztulást tehát ugyan eltávolítja és kontextusba helyezi az, hogy a várost utána helyreállították, de hogy mindez hogyan történt, és mi volt Megalopolis sorsa a Kr. u. 2. századig, mégis homályban marad.²⁹

Város és/vagy rom?

A város központi részének fizikai leírását, a tulajdonképpeni *periégésist* – a városba bevezető útról tudósító 28–29. fejezet után – a 30–32. fejezetek adják. És ha ókori romokat keresünk, akkor itt szép számmal találunk. Az agorán Zeus Lykaios szentélye előtt az Istenek Anyjának egy kisméretű szobra áll, „a templomból viszont semmi más, csak az oszlopok maradtak meg” (VIII. 30, 4). A Philippeion nevű csarnok mellett valaha Hermés Akakésios temploma állt, de már összeomlott, és csak egy márvány teknősbéka maradt belőle (VIII. 30, 6). A piactér mellett van két domb: az egyikén Athéna Polias, a másikon Héra Teleia szentélyének romjai állnak (VIII. 31, 9). Megalopolis egyik nevezetes épülete egy hatalmas tanácsépület, az ún. Thersilion³⁰ volt, amelyben egykor az Arkádiai Szövetség képviselői, a „tízezrek” (*myrioi*) gyűléseztek – de ennek Pau-

2. kép. A Philippeion csarnok romjai a megalopolisi agorán (forrás: <https://www.flickr.com/photos/stellamaria/460371585/>)

sanianus már csak az alapzatát láthatta (VIII. 32, 1). Egy Apollónnak, Hermésnek és a múzsáknak állított szentélyből már csak az alapok, az egyik múzsa és Apollón szobra, valamint egy Herma maradt (VIII. 32, 2). Aphrodité szentélyéből csak az előcsarnok (*pronaos*) és az istennő három szobra áll. Egy Dionysos-templomot két generációval korábban villám sújtott, és nem építették újjá (VIII. 32, 3). Árés, valamint Héraklés és Hermés közös templomáról pedig Pausanias már csak a helyiek elbeszéléséből tud (VIII. 32, 3).

Ez összességében nem kevés romos, omladozó, illetve teljesen elpusztult épület, amiből következhetünk arra, hogy a 2. század második felében Megalopolis rossz állapotban volt. Ezt modern kori kutatók azzal magyarázzák, hogy a városnak – más császárkori városokkal szemben – nem voltak olyan gazdag polgárai, akik áldoztak volna a középületek fenntartására.³¹ De a romok fenti számbavétele a *Görögország leírása* Megalopolis-képe szempontjából talán mégis megtévesztő. A város topografikus leírása ugyanis alapvetően nem romokról szól.

A VIII. 30, 7-től 31, 8-ig terjedő részben, ami a városleírásnak több mint a fele, sem elpusztult, sem leomlott épületről nem esik egyetlen szó sem. De még a romokról szóló részekben sem utal semmi arra, hogy maga Megalopolis *elpusztult*, vagy akár csak *lepusztult* volna.³² Leomlott, elhanyagolt épületek szinte bárhol előfordulhatnak, de jelenlétüknek sokféle oka lehet, és ha valaki ma Athénban az Akropolis állapotából arra következtetne, hogy a város már elpusztult, vagy a budapesti SZOT-szállót látva a várost romhalmazzá minősítené, akkor ez nyilvánvaló túláltalánosítás lenne, amely a közelebbi kontextus nem ismeretéből vagy figyelembe nem vételéből fakad. A pausaniaszi leírásból ugyanis összességében egy nem jelentéktelen, tekintélyes piactérrel és jó néhány említésre méltó épülettel rendelkező város képe bontakozik ki a Helissón folyó két partján.³³

A folyó északi oldalán található a piactér (*agora*), amelyen négy csarnok is áll (a Myrópolis, az Aristandreion és a Philip-

peion, valamint egy az utóbbihoz csatlakozó kisebb csarnok, amelyben többek közt hat kisebb, városigazgatási funkciót betöltő épület [*archeia*] is található). Szintén az agorán található a Kr. e. 2. századi, megalopolisi születésű történetíró, Polybios köztéri szobra, akinek életét a szobor alatt található felirat kapszán röviden Pausanias is ismerteti (VIII. 30, 8–9), valamint Tyché és Zeus Sótér szentélye (VIII. 30, 10). Az utóbbiban egy ülő Zeus-szobor látható, amelynek egyik oldalán Artemis Sôteira, a másikon a megszemélyesített Megalé Polis áll (ezek közül Zeus Sótér és talán Artemis Sôteirát megalopolisi érmék is ábrázolják).³⁴ Pausanias szerint a szoborcsoport az athéni Képhisodotos és Xenophón műve. Mivel az említett Xenophónról nem tudjuk, hogy mikor működött, Képhisodotos nevű szobrászból viszont kettőt is ismerünk,³⁵ a szoborcsoport keletkezésének ideje bizonytalan.³⁶ A szentélyt magát a régészek a város alapításánál valamivel későbbre datálják, tehát valószínűsíthető, hogy a szoborcsoport is a későbbi szobrász munkája, és a 3. század elején készült.³⁷

A piactéren emellett van két nagy szentélykörzet (*peribolos*): az egyik a Lykaion-hegy csúcán tisztelt Zeus Lykaiosé, Arkádia egyik legfontosabb istenéé, benne az isten szentélyével (*hieron*), ahová nem lehet bemenni (VIII. 30, 2).³⁸ A másik az ún. Nagy Istennőké (akiket Pausanias Démétérként és Koréként azonosít: 31, 1). A Nagy Istennők szentélykörzetének területén található többek közt Zeus Philios temploma (31, 4). Ennek kultuszszobrát, amelyben Zeus és Dionysos vonásai egyszerre vannak jelen, Pausanias információja szerint az argosi Polykleitos készítette. Vagyis a szobor, amely feltehetően a Kr. e. 4. század első felében működő ifjabb Polykleitos munkája,³⁹ a város alapításának idejéből származhat, és így a kultusz folytonosságát is jelzi.

A folyó túlsó, déli oldalán is vannak jelentős épületek. Itt áll „Hellas legnagyobb színháza”⁴⁰ (32, 1), egy lakóépület, amelyet Nagy Sándor házaként tartanak számon,⁴¹ egy stadion, Árés oltára, Artemis Agrotera és a gyermek Asklépios temploma. A város centrumának ezek a létesítményei, úgy tűnik, Pausanias korában mind használhatók és használatban is vannak.⁴²

A leírás az olvasót nem romos és elhagyott épületek között, hanem egy működő városban vezeti körbe – amelyben számtalan tárgy utal vissza a város alapítására és későbbi történelmére: a Kr. e. 4–3. századi épületek (a színház, az egykor a szövetségi gyűlésnek helyt adó Thersilion, az Akrotatos elleni győztes csata emlékére épült Myrópolis-csarnok stb.), a neves klasszikus kori szobrászok művei, vagy akár Polybios szobra az agorán. A Hérai felől (Gortystól) Megalopolisba vezető úton pedig, amelyet Pausanias Megalopolis történelmének ismertetése után, de még a város központjának bemutatása előtt ír le, a Kleomenés elleni háború halottainak emlékműve áll, amelyet „a megalopolisiak Paraibasionnak [Áthágásnak] neveznek, mert Kleomenés megszegte a velük kötött szerződést” (VIII. 28, 7). Az emlékműről ennél többet nem tudunk, azonban már az emlékműnek és nevének említése is ismételt jelzi, hogy a Kr. u. 2. századi Megalopolisban a kleomenési pusztítás, a négyszáz évvel korábbi szerződészegés emléke még mindig jelen van.⁴³

A leírásban magában tehát a romok nem válnak dominánssá, a romos épületek a funkcionáló épületekkel egyetlen egységet alkotnak, azok közé vegyülve bukkannak föl. A fennmaradt és az elpusztult épületek nem Kr. u. 2. századi helyzetjelentés-

sé, egy elpusztult vagy jól működő császárkori várossá, hanem *ekphrasisszá*, egy sokdimenziós, az idősíkokat és a nézőpontokat vegyítő „irodalmi” Megalopolisszá állnak össze. A romok visszavonhatatlan múltbelisége, hiányjellege az *ekphrasis* időn kívülségében oldódik föl.

Pausanias „Megalopolis-élménye”?

Közvetlenül a város leírása utána a fent már idézett gondolat következik a városok és az emberek jólétéről (*eudaimoniájáról*), a szerencséről és a sorsról; majd a példák hosszas felsorolása után, mielőtt továbbhaladnánk Arkádia más tájai felé, a részt a következő mondat zárja le:

Ennyire illékonyak (proskaira) az emberi dolgok (ta anthrópina), és nincs bennük állandóság (údamós estin echyra).

VIII. 33, 4

A tanulság közvetlenül a mulandóságról szóló 33. fejezethez tartozik, de egyúttal az egész Megalopolis-leírásra és Megalopolisra is utal. Lezárásként tehát azt próbálom áttekinteni, hogyan viszonyul az emberi dolgok illékonyságának megfogalmazása a Kr. u. 2. századi Megalopolishoz és annak pausanias leírásához, hogyan válik a város látványa a városról szerzett tudás által Pausanias számára „történelmi tapasztalattá”.⁴⁴

Pausanias Megalopolis-leírása három részből áll össze. Az első rész beszéli el a múltat, mindazt, amit Pausanias közvetlenül nem láthatott, de megtudott (hallott, olvasott, kikutatott). A második rész foglalja össze, amit ő maga a városban megélt, és ebből és ennek kapcsán leírásra méltónak talált. Végül a harmadik rész azt fogalmazza meg, amit a város látványa belőle kiváltott.

Pausanias Megalopolis-elbeszélése, Megalopolis-leírása és Megalopolis kapcsán megfogalmazott általános tézise mást és mást mutat – nem abban az értelemben, hogy ellentmondás lenne közöttük. A történelmi elbeszélés a régi, hatszáz-négyszáz évvel korábbi eseményekről szól, és azt a történelmi elbeszélés műfajának megfelelően mint valahonnan valahová, az alapítástól a kleomenési pusztításig tartó folyamatot beszéli el.

A topografikusan rendezett, szoros leírás egyik tereptárgyról a másikra lépve óhatatlanul sematizálja és kiteríti a látványt, az idősíkok összemosásával, az épületek múltjának és jelenének egymás mellé helyezésével egy jelenbeli, egyszersmind mégis időtlen vagy *polichrón* képet hoz létre. A romok így a szobrokkal, szentélyekkel, középületekkel egyetlen egységet alkotnak, még az elpusztult, leomlott vagy teljesen eltűnt épületek is beépülnek a leírás szövetébe – és csak a romokra vadászó, vagy éppen a 2. századi Megalopolis állapotát firtató modern olvasó emeli ki őket, hogy belőlük a város pusztulására vagy hanyatlására következtessen.

A konklúzióban viszont a jelenkori városban gyűjtött benyomások és a város történelméről szerzett tudás egy általánosítást alapoz meg, történelmi tapasztalattá áll össze. A befogadó szájából saját tapasztalatának kifejeződéseként egyetlen *gondolat* hangzik el. Ebben két idősík, az „egykor” és a „most” élesen szemben áll: az előbbihez a boldogság és a jólét (*eudaimonia*), az utóbbihoz a pusztulás és a romosság képzelete társul. Pausanias e mögött a változás mögött a szerencse örök for-

gandóságát, a *daimón* folyamatos aktivitását látja meg. A nagy városból a kicsibe, a jólétből a szegénységbe, a boldogságból a boldogtalanságba való átmenetet ezúttal nem reális történeti folyamatként gondolja el, mint tette ezt a korai történelemtől adott beszámolóban. Miután Megalopolist megnézte és a város történelmének utánajárt, egyes szám első személyben immár nemcsak Megalopolis múltjáról és jelenéről, hanem egyúttal *a világról*, a dolgok természetéről mond ki valamit.

A rom tapasztalata a tárgy és nézője találkozásából születik: a rom attól rom, hogy a befogadó egy régi, *teljes* állapotra vonatkoztatja. Pausanias Megalopolist városnak *írta le*, de romnak, önmaga romjának *látta* – mert élénken élt benne az egykori, Epameinondas által alapított Megalopolis képe, amelyet

történelemtől megismert és fölépített magában. Az egykori „Nagy Város” képzetét másfelől maga a látvány, a szobrok, a csarnokok, a színház is táplálhatta benne, mint ahogy a pusztulás, a hiány mozzanata is jelen volt a romos vagy leomlott épületek képében.

Az erdő magánya, az épített táj, vagy akár az elhagyatott, poros vidék a romot a természetbe ágyazza, megkövült múltként állítja elénk. Az élő városban látható rom viszont „az emberi dolgok”, *saját világunk* törekénységéről árulkodik. A kis árkádiai falvak maradványai az egykori árkádiaiak elszántságát és akaratát, Megalopolis romjai viszont a sors kiszámíthatatlan változékonyságát, az istenség abszolút túlerejét mutatták Pausaniasnak.

Jegyzetek

A tanulmány az OTKA K-112238 pályázat támogatásával készült. Az idegen nyelvű szövegekre általában saját fordításomban hivatkozom; ahol műfordításból idézek, ott a fordító nevét minden esetben külön fölüntetem. Egyes Pausanias-helyek fordításakor figyelembe vettem Muraközy Gyula fordítását (Pausaniasz: *Görögország leírása*. Második, javított kiadás. Gödöllő, 2008).

- 1 Teller Katalin fordítását módosítottam. (G. S.)
- 2 Hivatkozva Böhme 1989, 287.
- 3 Simmel 1911, 141.
- 4 A refrén második fele: „Es geht alles vorüber, es geht alles vorbei. / Doch zwei, die sich lieben, die bleiben sich treu” („Minden elmúlik egyszer, minden végéig ér. / De két szív szerelme mindörökké él”).
- 5 A dal keletkezéséről, sorsáról és recepciójáról lásd John 2005–2006. Magyar változatát többek közt Rácz Vali és Kelly Anna is énekelte (a német szöveg magyar fordításaként ezt idézem).
- 6 A *Prédikátor könyvét* a következő kiadás alapján idézem: *Szent Biblia, azaz Istennek ó és új testamentomában foglaltatott egész Szent Írás*, magyar nyelvre fordította Károli Gáspár, Magyar Biblia-Tanács, Budapest, 1987.
- 7 Vö. a könyv végén álló konklúzióval (*Préd* 12,15): „A dolgoknak summája, mindezeket hallván, ez: az Istent féljed, és az ő parancsolatit megtartsad; mert ez az embernek földolga.” (Noha a szövegben nem könnyen követhető, hogy ez pontosan hogyan is adódik a korábban mondottakból, sőt az is kérdés, hogy a könyv egyetlen gondolatmenetet alkot-e.) A *Prédikátor könyvének* gondolatvilágáról, és szembenállásáról a zsidóság és a kereszténység alapvető tanításaival lásd Pfeiffer 1934. Vö. még Denio 1892; Haupt 1905; Smith 1953.
- 8 Thukydides I. 10; Lukianos: *Charón* 23–24; Hérodotos I. 5.
- 9 Hutton 2006, 190–213.
- 10 A két szöveghelyet, elsősorban stiláris és lexikai hasonlóságok alapján párhuzamba állítja Pausanias-monográfiájában Hutton is, aki szerint a pausanias mondat első felét a fent idézett Hérodotos-mondat, második felét viszont más Hérodotos-helyek, elsősorban az I. 32 (Szolón bölcsessége az istenek irigységéről) inspirálták (Hutton 2006, 192–194). A második párhuzam ugyanakkor elég távoli, a Hérodotosnál hangsúlyos „isteni irigység” motívum ugyanis Pausanias mondatában egyáltalán nincs jelen.
- 11 A Pausanias által említett városok jellemzően más szerzőknél is hasonló konnotációkkal bukkannak föl, a párhuzamokat lásd Frazer 1898, IV. kötet, 352–354; Hitzig–Bluemner 1896–1910, III/1. kötet, 233–235; Moggi–Osanna 2003, 452–455.
- 12 Jánossy István fordítása (*Lukianosz összes művei*. Magyar Helikon, 1974, I. kötet, 327).

- 13 A sors és a fatalizmus (*fate, fatalism*) modern, de az ókori elképzelésekre is reflektáló újragondolását lásd Solomon 2003.
- 14 A Pausanias mondatában szereplő *daimonion*, illetve *tyché* párhuzamba állítható a polybiosi *tyché*vel, amely szintén meg tud nyilvánulni mint önálló, a világ fölött álló erő, másfelől azonban a világ eseményeinek immanens irányát, az okok egymást követő láncát is jelöli. A polybiosi *tyché*ről kiindulásképp lásd Walbank – a polybiosi szóhasználatot inkább leíró, mint megértő – összefoglalásait (Walbank 1957, 16–26; Walbank 2007).
- 15 Az alapítás körülményeit – Pausaniasnál kevésbé részletesen – Diodóros is ismerteti (XV. 72, 3–4). Kettőjük beszámolója között feltűnő különbség, hogy míg az alapítást Pausanias alapján Kr. e. 371-re, Diodóros alapján 367-re lehet datálni (a datálás nehézségeiről lásd Hornblower 1990).
- 16 A *synoikismos* forrásait összegyűjtve lásd Moggi 1976, 293–325. Megalopolis történelméről részletesen lásd Braunert–Petersen 1972, rövidebben (a korábbi, Megalopolis alapításának elhibázottságát hangoztató nézettel vitatkozva) Roy 2007.
- 17 Diodóros ugyanezt mondja az alapítás okának (XV. 72, 4).
- 18 Az Árkádiai Szövetségről lásd Roy 1971 és Roy 1974. A leuktrai csata utáni évek árkádiai eseményeinek kronológiáját vázolja Braunert–Petersen 1972, 68–71.
- 19 Az egyes városok elnevezéséről és alapítójáról Pausanias még az Árkádiáról szóló könyv elején beszél (VIII. 3, 1–4).
- 20 M. Jost szerint Megalopolis alapításánál az elhagyott városok szentélyeit, istenszobraikat sok esetben meghagyták és továbbra is gondozták, de a főbb kultuszokat egyszersmind Megalopolisban is meghonosították, az eredeti szentélyek „duplettjeit” hozva létre. Lásd Jost 1985, 235; Jost 1994, 226–228.
- 21 Messéné alapítását Pausanias részletesen leírja, lásd IV. 26, 3 – 27, 9. Messénéről és Megalopolisról mint Epameinondas által Spárta ellen alapított „testvérvárosokról” lásd Demand 1990, 107–119 (a könyvet nem láttam, Roy 2007 és Luraghi 2008 alapján hivatkozom rá), Messéné 4. századi alapításáról a messénéi nép és történelem kontextusában Luraghi 2008, 210–219.
- 22 Ezt magyarázhatja a Pausanias korára, az ún. második szofisztikára jellemző múltba vágyás, a régi dolgok iránti megnövekedett érdeklődés. Lásd erről a római kori szerzők Görögország-leírásaival összefüggésben Alcock 1993, 27–28, Pausanias történelmi elbeszélései kapcsán Habicht 1985, 101–104.
- 23 Polybios azt írja, hogy Kleomenés a várost olyan kíméletlenül elpusztította, „hogy senki még csak nem is reménykedhetett benne, hogy újra lakható lesz” (Polybios II. 55, 7).
- 24 Az újjáépítéssel kapcsolatos vitákról Polybios számol be, aki Megalopolisban született Kr. e. 200 körül. Leírásából az derül ki, hogy Megalopolisban ekkoriban ahhoz képest, hogy a városfal

- mekkora területet ölelt körül, kevesen laktak. Ezért egyesek a régi fal és a régi városszerkezet újjáépítése helyett inkább egy kisebb falat, valamint új lakosok betelepítését javasolták, oly módon, hogy a földbirtokosok földjének harmadát elveszik és fölajánlják az újonnan érkezőknek (Polybios V. 93).
- 25 Kleomenésről Pausanias fontosnak tartja elmondani, hogy nem a „spártai nép nevében”, hanem *tyrannosként* cselekszik: VIII. 27, 16. Korábban hasonlóan negatív ítéletet fogalmazott meg róla és reformjairól, lásd II. 9, 1–2. Kleomenést *tyrannosnak* tartja Polybios is, erről lásd Shimron 1964, 147, 153–154.
- 26 Görögország és a görög polisosk hellenisztikus és római kori pusztulásáról mint realitásról és mint elbeszélői toposzról lásd Alcock 1993, 24–32; 129–171.
- 27 Philopoimén életéről a VIII. 49, 1 – 51, 8 szakasz szól, ezen belül a Kleomenés elleni háborúról a VIII. 49, 4–5.
- 28 Philopoimén jelentőségéről Megalopolis történelmében lásd Kató 2006.
- 29 A város történetét a források alapján vázolja a *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft* „Megala polis” szócikke (XV. kötet, 127–140). A Pausanias által el nem beszélt időszakról azonban sokat a többi forrás alapján sem tudhatunk meg.
- 30 A gyűléshelyet a kleomenési pusztítás után már nem használták és nem építették újjá, lásd Moggi–Osanna 2003, 447–448, az épület részletes leírását Frazer 1898, IV. kötet, 338–345.
- 31 Casevitz–Jost–Marcadé 1998, 239; Kahrstedt 1954, 107.
- 32 Roy, Lloyd és Owens szerint „kétségtelen, hogy Pausanias ítéletét [miszerint Megalopolis nagyrészt már csak rom] elsősorban a középületek állapota befolyásolta, amelyeknek – jellemző módon – szinte egész leírását szentelte; a középületek közt számos romba dőlt templomot említ, azonban úgy tűnik, hogy a város létfontosságú épületeinek többsége, ahogy több további templom is, legalábbis kielégítő állapotban volt” (Roy–Lloyd–Owens 1989, 147).
- 33 A két oldal közötti funkcionális különbséget hangsúlyozta a város struktúrájának rekonstrukciójánál J. B. Bury. Szerinte az északi oldal a szövetségi város (*federal city*), a déli pedig a szövetség fővárosa (*federal capital*) volt (lásd Bury 1898). Bury radikális, bizonyíthatatlan, de plauzibilis elméletét nem szokás elfogadni, mint ahogy az is kérdéses, hogy Megalopolis az Árkádiai Szövetség központjának épült-e (az ellenérveket lásd pl. Roy 2007, 291–292). A legújabb, Hans Lauter által vezetett ásatások ennél sokkal árnyaltabb képet adnak, az eredményekről összefoglalólag lásd <https://www.uni-marburg.de/aktuelles/unijournal/13/Megalopolis> (hozzáférés: 2016. 12. 15.).
- 34 Az érméket lásd Imhoof–Blumer–Gardner 1885–1887, 103–104, illetve V. tábla 1. és 2. A Zeus szobrát ábrázoló érme reprodukcióját lásd még Jost 1985, 64. tábla 3. kép.
- 35 *Der neue Pauly*, s. v. „Kephisodotos” 4, 5 (VI. kötet, 424).
- 36 Az idősebb Képhisodotos *akmóját* Plinius a 102. Olympias idejére [Kr. e. 372–368], a fiatalabbét a 121-ére [Kr. e. 296–292] teszi (*Naturalis historia* XXXIV. 19).
- 37 Ezzel ellenkező álláspontot ismertet Frazer (1898, IV. 327–328), Moggi és Osanna (2003, 440) szerint a kérdést nem lehet eldönteni, Jost a fiatalabbik Képhisodotosra gondol (Casevitz–Jost–Marcadé 1998, 234).
- 38 Zeus Lykaios új, de a Lykaion-hegyi régi szentély mintájára felépült megalopolisi kultuszhelye a Jost által leírt „kultuskettőzés” (lásd a 20. jegyzetet) első és legfontosabb példája, vö. Jost 1985, 221–222.
- 39 Moggi–Osanna 2003, 444; Casevitz–Jost–Marcadé 1998, 236; Jost 1985, 228–229.
- 40 Kb. 20 000 férőhelyes lehetett. A színházról összefoglalóan lásd Frazer 1898, IV. 330–338; Casevitz–Jost–Marcadé 1998, 238; Moggi–Osanna 2003, 447; Sear 2006, 400–401. A színház ásatás utáni állapotáról, a datálás és az épület értelmezése körüli vitákról lásd Gardner–Loring–Richards–Woodhouse 1890, Loring 1892–1893.
- 41 Vitatott, hogy ez pontosan mit jelent, egyesek szerint egykori kultuszhelyről és Nagy Sándor kultuszának nyomáról, mások szerint egy jóval Nagy Sándor kora utánról eredeztethető helyi hagyományról van szó. Lásd Calder 1982.
- 42 Természetesen nem lehet kizárni azt a lehetőséget sem, hogy mindezek az épületek csak *a leírásban* tűnnek használhatónak, és *valójában* Pausanias idejében már lakatlanok és többé-kevésbé romosak voltak. Ha azonban abból indulunk ki, hogy Pausaniasnak nem volt szándékában az olvasót megtéveszteni, akkor ez a feltetelezés mindenképpen kontraintuitív marad. Hiszen az, hogy „Alexandros háza” egy magánember tulajdonában van, hogy Zeus Lykaios szentélyébe nem lehet belépni, hogy „azt mondják, Dionysos templomát két generációval ezelőtt villám sújtotta” – mind olyan megfogalmazások, amelyek egy teljesen elhagyott, lakatlan város leírásába nem illenek. Másfelől mivel Pausanias számtalan romot, elhagyott épületet *mint romot* említ, azt is joggal feltételezzük, hogy amiről nem mondja, hogy rom lenne, az alapvetően ép.
- 43 Ez egyúttal arra is utalhat, hogy részben maguk a megalopolisiek is a Pausanias által leírt régmúltban éltek, identitásukat nagymértékben saját városuk alapítása, majd Kleomenés általi elpusztítása határozta meg. Hogy az „elpusztult Megalopolis” toposza nem csak Pausanias fikciója, azt a csekély számú más forrás is alátámasztja. Strabón, aki mintegy 150 évvel Pausanias előtt élt és működött, Megalopolist már nem létező városként, „nagy pusztaságként” (*megalé erémia*) írja le (VIII. 8). Polybios elbeszéléséből pedig – amelyben Kleomenés „tudta, hogy nagy mérete és üressége (*erémia*) miatt ez a város nehezen védhető” (II. 55, 2) – úgy tűnik, hogy a város lakossága már a Kr. e. 3. században erőteljesen lecsökkent. Ezzel szemben Plutarchos azt írja, hogy amikor Kleomenés Megalopolis ellen vonult, akkor a város „semmivel sem volt kisebb vagy gyengébb, mint Spárta”, lásd *Kleomenés* 23. (Máthé Elek magyar fordításában helyett valamiért az áll, hogy Megalopolis „nem volt nagyobb vagy erősebb, mint Spárta”, lásd *Plutarkhosz összes művei*. Budapest, 1978, II. kötet, 628.) A modern kori kutatók, akiknek igen kevés írásos forrás, valamint a régészeti leletek alapján kell véleményt formálniuk, megosztottak a kérdésben, de alapvetően hitelt adnak a hanyatlásról beszámoló ókori szerzőknek, és a kérdés számukra inkább csak az, hogy ez mikor következett be. Egyesek szerint a város már építéskor is túl nagy volt (Braunert–Petersen 1972), mások szerint komoly hanyatlásról csak Polybios kora után, vagyis a Kr. e. 2. század második felétől beszélhetünk (Kahrstedt 1954, 19, 136–137; Kahrstedt megállapítását jóváhagyja Roy–Lloyd–Owens 1989, 148).
- 44 A fogalmat F. R. Ankersmit nyomán használom (Ankersmit 2004 [1993]), noha elméletével (különös tekintettel a történelmi tapasztalat ahistorikus, az értelmezéstörténettől és hatástörténettől független voltára) nem tudok teljesen azonosulni.

Bibliográfia

- Alcock, S. E. 1993. *Graecia Capta. The Landscapes of Roman Greece*. Cambridge.
- Ankersmit, F. R. 2004 (1993). *A történelmi tapasztalat*. Ford. Balogh Tamás. Budapest.
- Böhme, H. 1989. „Die Ästhetik der Ruinen”: D. Kamper – Chr. Wulf (szerk.): *Der Schein des Schönen*. Göttingen, 287–304. (Magyarul lásd az *Ókor* jelen számában. – *A szerk.*)
- Braunert, H. – Petersen, T. 1972. „Megalopolis. Anspruch und Wirklichkeit”: *Chiron* 2, 57–90.
- Bury, J. B. 1898. „The Double City of Megalopolis”: *The Journal of Hellenic Studies* 18, 15–22.
- Casevitz, M. – Jost, M. – Marcadé, J. (kiad., ford., komm.) 1998. *Pausanias: Description de la Grèce. Livre VIII. L’Arcadie*. Paris.
- Calder, W. M. 1982. „Alexander’s House (Pausanias 8.32.1)”: *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 23, 281–287.
- Denio, F. B. 1892. „The Book of Ecclesiastes”: *The Old and New Testament Student* 14/2, 98–104.
- Frazer, J. G. (ford., komm.) 1898. *Pausanias’ Description of Greece*. London.
- Gardner, E. A. – Loring, W. – Richards, G. C. – Woodhouse, W. J. 1890. „The Theatre at Megalopolis”: *The Journal of Hellenic Studies* 11, 294–298.
- Habicht, Chr. 1985. *Pausanias und seine „Beschreibung Griechenlands”*. München.
- Haupt, P. 1905. „Ecclesiastes”: *The American Journal of Philology* 26/2, 125–171.
- Hitzig, H. – Bluemner, H. (kiad., komm.) 1896–1910. *Des Pausanias Beschreibung von Griechenland*. Leipzig.
- Hornblower, S. 1990. „When Was Megalopolis Founded?”: *The Annual of the British School at Athens* 85, 71–77.
- Hutton, W. 2006. *Describing Greece. Landscape and Literature in the „Periegesis” of Pausanias*. Cambridge.
- Imhoof-Blumer, F. – Gardner, P. 1885–1887. *A Numismatic Commentary on Pausanias*.
- John, E. 2005–2006. „»Es geht alles vorüber, es geht alles vorbei«. Geschichte eines »Durchhalteschlagers«”: *Lied und populäre Kultur / Song and Popular Culture* 50/51, 163–222.
- Jost, M. 1985. *Sanctuaires et cults d’Arcadie*. Paris.
- Jost, M. 1994. „The Distribution of Sanctuaries in Civic Space in Arkadia”: S. E. Alcock – R. Osborne (szerk.): *Placing the Gods*. Oxford, 217–230.
- Kató P. 2006. „Rituale und Politik in Megalopolis am Ende der 180er Jahre”: Németh Gy. – Forisek P. (szerk.): *Epigraphica III. Politae et cives*. Debrecen, 43–51.
- Loring, W. 1892–1893. „The Theatre at Megalopolis”: *The Journal of Hellenic Studies* 13, 356–358.
- Luraghi, N. 2008. *The Ancient Messenians. Constructions of Ethnicity and Memory*. Cambridge.
- Moggi, M. 1976. *I sinecismi interstatali greci. Vol. 1. Dalle origini al 338 a. C.* Pisa.
- Moggi, M. – Osanna, M. (kiad., ford., komm.) 2003. *Pausania: Guida della Grecia. Libro VIII. L’Arcadia*. Milano.
- Pfeiffer, R. H. 1934. „The Peculiar Skepticism of Ecclesiastes”: *Journal of Biblical Literature* 53/2, 100–110.
- Roy, J. 1971. „Arcadia and Boeotia in Peloponnesian Affairs, 370–362 B.C.”: *Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte* 20/5, 569–599.
- Roy, J. 1974. „Postscript on the Arcadian League”: *Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte* 23/4, 505–507.
- Roy, J., 2007. „The Urban Layout of Megalopolis in Its Civic and Confederate Context”: *British School at Athens Studies* 15 (Building Communities: House, Settlement and Society in the Aegean and beyond), 289–295.
- Sear, F. 2006. *Roman Theatres. An Architectural Study*. Oxford, 2006.
- Shimron B. 1964. „Polybius and the Reforms of Cleomenes III”: *Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte* 13/2, 147–155.
- Simmel, G. 1911. „Die Ruine”: *Philosophische Kultur. Gesammelte Essays*, Leipzig, 137–146. (Magyarul: „A rom” [ford. Teller K.]: *Árgus* 2009/1–2, 154–161.)
- Smith, L. L. 1953. „A Critical Evaluation of the Book of Ecclesiastes”: *Journal of Bible and Religion* 21/2, 100–105.
- Solomon, R. C. 2003. „On Fate and Fatalism”: *Philosophy East and West* 53/4, 435–454.
- Walbank, F. 1957. *A Historical Commentary on Polybius*. Oxford.
- Walbank, F. 2007. „Fortune (tychē) in Polybius”: J. Marincola (szerk.): *A Companion to Greek and Roman Historiography*. Vol. II. Blackwell Companions to the Ancient World. Malden, 349–355.